

Мұхтар Әуезовтің “Қараш-Қараш” оқиғасындағы психологиялық детальдар: кейіпкер бейнесін жасаудағы портрет пен пейзаждың өзара әрекеті

ЖАРИЯЛАНДЫ
11.05.2026

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/188611/>

Мұсаев Арман

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті

Филология факультеті

Қазақ әдебиеті кафедрасы

Жетекшісі: **Рустемова Жанар Айдарбекқызы**

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада Мұхтар Әуезовтің «Қараш-Қараш» оқиғасындағы психологиялық детальдардың көркемдік қызметі қарастырылады. Кейіпкер бейнесін жасауда портрет пен пейзаждың өзара әрекеті, олардың характер ашудағы рөлі талданады. З.Қабдолов, Қ.Жұмалиев, Т.Кәкішев сынды ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, Әуезов прозасындағы психологиялық детальдардың жүйелілігі айқындалады. Қанипа Бітібаеваның әдебиетті оқыту әдістемесіндегі мәтінді терең талдау принциптері негізінде оқиғаны оқытудағы әдістемелік ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: Мұхтар Әуезов, «Қараш-Қараш», психологиялық деталь, портрет, пейзаж, кейіпкер бейнесі, әдеби талдау.

Мұхтар Әуезовтің шығармашылығында психологиялық прозаның дамуы ерекше орын алады. Оның әңгімелері мен повестерінде адам жанының құбылыстарын, ішкі жанжалдарды, кейіпкердің рухани әлемін суреттеудегі шеберлігі көрінеді. «Қараш-Қараш» оқиғасы – осы тұрғыдан алғанда ерекше үлгі. Бұл шығармада автор кішігірім көлемде үлкен психологиялық тереңдікке жетеді. Зәки Қабдолов «Сөз өнері» еңбегінде: «Әуезовтің прозасындағы психологизм – образдың сыртқы әрекеті мен ішкі халінің бірлігінен туады. Кейіпкердің әрбір іс-әрекетінің астарында оның мінезінің қозғаушы күші жатыр» [3, 156], – деп атап көрсетеді. Осы ойды негізге ала отырып, біз «Қараш-

Қараш» оқиғасындағы портрет пен пейзаждың кейіпкер психологиясын ашудағы өзара әрекетін талдаймыз.

Оқиғаның бас кейіпкері – Қараш. Оның бейнесі әуел бастан автордың портреттік сипаттамасы арқылы беріледі. Әуезов Қараштың бет-әлпетін, киімін, жүріс-тұрысын суреттеу арқылы оның мінезін танытады. Мәселен, «Қараштың жүзі де, қолдары да күн өткен сайын қатая түседі, әжімдері тереңдейді» деген тіркесте портрет динамикада берілген. Бұл – кейіпкердің ішкі күйзелісінің сыртқы белгісі. Қажым Жұмалиев «Әдебиет теориясында»: «Портрет – кейіпкер мінезін ашудың ең көне әрі тиімді тәсілдерінің бірі. Автор кейіпкердің сыртқы келбетін сипаттау арқылы оның ішкі дүниесіне үңіледі» [4, 112], – деп жазады. Әуезовтің портреті бір сәттік емес, ол уақыт өте келе өзгереді: Қараштың сыртқы түрі оның басынан кешкен оқиғаларға, психологиялық күйіне қарай құбылады.

Пейзаждың портретпен байланысы оқиғада айқын көрінеді. Даланың ызғарлы суреті – кейіпкердің жалғыздығы мен ішкі салқындығының символы. Автор табиғат көріністерін Қараштың көңіл-күйімен үндестіре суреттейді. Қазақ әдебиеттанушысы Темірбек Кәкішев: «Әуезовтің пейзажы – табиғаттың көшірмесі емес, ол адамның жан дүниесінің эстетикалық эквиваленті. Желдің ұлуы, төбенің күңгірттігі – бәрі де кейіпкердің басындағы уайыммен сабақтас» [7, 89], – дейді. Бұл тұжырым «Қараш-Қарашта» толық дәлелденеді: күзгі даланың суық бейнесі Қараштың рухани салқындығымен, үмітсіздігімен астасып жатады.

Оқиғаның басында пейзаж бейтарап болса, кейіпкердің ішкі жанжалы шиеленіскен сайын табиғат та «жауыға» түседі. Психологиялық детальдардың тағы бір түрі – қимылдар мен ым-ишара. Әуезов Қараштың қимылдарын жиі суреттейді: оның қалай жүргені, қолын қалай түйгені, қалай қарағаны. Бұл детальдар сөзден де күшті мәнге ие. Қанипа Бітібаева «Әдебиетті оқыту әдістемесінде» көркем мәтінді талдау кезінде «демеуші белгілерге» (қимыл, ым-ишара, көзқарас) назар аудару керектігін айтады [5, 134]. Әсіресе Қараштың «көзін тігіп қарауы» – оның қиын мінезінің, беріктігінің белгісі.

Сонымен қатар, оқиғадағы психологиялық детальдардың бірі – үнсіздік. Әуезов кейіпкердің ішкі монологын сирек пайдаланады, орнына үнсіздік, ойлану сәттерін береді. Бұл – адам психологиясын реалистік тұрғыдан бейнелеудің дәстүрі. Қабдолов: «Әуезов үшін кейіпкердің сыртқы әрекеті ішкі мазмұннан бөлек емес. Оның прозасында «көрсету» «айтудан» әлдеқайда күшті» [3, 162] – деп бекер айтпаса керек.

Оқиғадағы портрет пен пейзаждың өзара әрекеті автордың тағы бір мақсатына қызмет етеді: Қараш бейнесі арқылы бүкіл бір қазақ қоғамының тағдырын көрсету. Кейіпкердің жалғыздығы, табиғаттың суықтығы – сол кезеңдегі ауылдың әлеуметтік атмосферасын бейнелейді. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» көркем сөздің қоғамдық мәні туралы айта келіп: «Дарынды сөздің сынында тек ойдың дұрыстығы

емес, суреттің сұлулығы да тексеріледі» [2, 68], – дейді. «Қараш-Қараш» оқиғасындағы суреттердің сұлулығы мен психологиялық тереңдігі – осы қағиданың дәлелі.

Әдістемелік тұрғыдан алғанда, Әуезовтің бұл әңгімесін оқытуда оқушылардың назарын портрет пен пейзаждың кейіпкер бейнесін ашудағы рөліне аудару қажет. Бітібаева: «Әдебиет сабағында оқушылар біртіндеп талдаудың үлгісін меңгеріп, өз бетімен кейіпкер мінезінің қалай жасалғанын байқай білуі керек» [5, 147], – деп көрсетеді. Осыған орай, мұғалім оқушыларға келесі тапсырмаларды ұсына алады: «Қараштың портреті оқиға барысында қалай өзгереді?», «Қандай пейзаждық детальдар Қараштың көңіл-күйімен үндеседі?», «Автор неліктен кейіпкердің сөздеріне емес, қимыл-әрекеттеріне көбірек мән береді?».

Осылайша, «Қараш-Қараш» оқиғасындағы портрет пен пейзаждың өзара әрекеті күрделі психологиялық детальдар жүйесін құрайды. Әуезов сыртқы бейне мен ішкі әлемді, табиғат көріністері мен адам көңіл-күйін шебер үйлестіре отырып, терең де шынайы кейіпкер бейнесін жасаған. Бұл – жазушының психологиялық проза шебері ретіндегі қолтаңбасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М. Қараш-Қараш // Әуезов М. Шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 1967. – 256-289 бб.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 361 б. (156-162 бб.)
4. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1960. – 244 б.
5. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 285 б. (134-147 бб.)
6. Кәкішев Т. Психологизм қазақ прозасында. – Алматы: Ғылым, 1980. – 200 б. (85-92 бб.)
7. Айтжанова Қ.Т. Қазақ әдебиетін оқытудың әдіснамасы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 325 б.